

povijest kemije i kemijskog inženjerstva

Uređuje: Hrvoj Vačnik

Cenzurirani nobelovci

U kojim uvjetima se uređivao "Kemijski vjestnik (Arhiv za kemiju i tehnologiju)", preteča današnjih časopisa "Croatica Chemica Acta" i "Kemija u industriji", u vrijeme II. svjetskog rata

Gjuro Deželić

Škola narodnog zdravlja "Andrija Štampar"
Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Današnjim čitaocima znanstvenih časopisa učinit će se čudnim da se i u tekstovima posvećenim znanstvenim temama moglo naći razloga za intervenciju cenzora u sustavima i prilikama u kojima je cenzura tiskovina i drugih javnih medija bila sredstvo zaštite vladajućeg režima od objavljivanja informacija koje bi ga mogle ugroziti. U hrvatskoj povijesti bilo je razdoblje u kojima je cenzura bila osobito pojačana. Jedno od razdoblja takve cenzure bio je i II. svjetski rat, kad je pod kontrolom Državnog izvještajnog i promičbenog ureda Nezavisne Države Hrvatske bilo svekoliko, pa i znanstveno publiciranje. U literaturi se nadalje navodi da se nakon svršetka II. svjetskog rata cenzura u Hrvatskoj pojačava na svim područjima javne komunikacije. Tek uspostavom demokracije 1991. u Republici Hrvatskoj prestali su vrijediti svi zakoni o cenzuri i zabrani publikacija.¹

U arhivskoj ostavštini mojeg oca dr. Mladena Deželića (1900. – 1989.) sačuvani su dokumenti koji pokazuju da je znanstveni časopis "Kemijski vjestnik (Arhiv za kemiju i tehnologiju)", glasilo Hrvatskog kemijskog društva (HKD) i preteča znanstvenog časopisa "Croatica Chemica Acta", koji je od 1941. do 1943. izašao u dva sveska, godišta XV./XVI. (1941. – 42.) i XVII. (1943.), također potpao pod cenzorski nadzor i škare. U ovom će članku biti prikazani o tom dosad neobjavljeni podaci. Budući da i o samom izlaženju navedena dva sveska "Kemijskog vjestnika" dosad nije bilo komentara, to će i toj temi biti posvećeno nešto prostora.

Uredništvo tog glasila HKD Mladen Deželić preuzeo je odlukom Glavne redovite skupštine HKD održane 20. rujna 1942. Navođenje datuma u prikazu ovih zbivanja osobito je važno, jer se radilo o turbulentnim danima hrvatske povijesti što se, dakako, odražavalo i na znanstveni i općenito kulturni rad.

Tijekom povijesti hrvatski su kemičari svoje društveno organiziranje značajno preuredili 1939., kad su nakon osnutka Banovine Hrvatske na izvanrednoj godišnjoj skupštini 5. studenog te godine dali svojem društvu ime "Hrvatsko kemijsko društvo" i izabrali prof. dr. Nikolu Pšenicu (1887.– 1950.) za svojeg predsjednika.² U kratkotrajnom razdoblju pred II. svjetski rat HKD je održalo tek jednu svoju redovitu skupštinu 1940., a druga je trebala biti održana 30. ožujka 1941. Raspad Jugoslavije već je bio na vidiku, pa je sljedeća skupština bila tek ona navedena u prethodnom odlomku. Ne ulazeći dalje u samu povijest HKD, ovdje treba napomenuti da je do tada u Upravnom odboru HKD Mladen Deželić bio jedan od odbornika, a glavni urednik društvenog glasila "Arhiva za kemiju i tehnologiju" bio je dr. Stanko Miholić.

Skupština od 20. rujna 1942. izabrala je novi Upravni odbor u kojem je dotadašnji predsjednik Pšenica izabran za potpredsjed-

nika, a Miholić je prestao biti glavni urednik "Arhiva". Njegov nasljednik Deželić dobiva naslov "odgovorni urednik", a na naslovnoj stranici stoji da je pojedine sveske "uređio prof. dr. Mladen Deželić uz suradnju Uređivačkog odbora" (sastav odbora: dr. Dragutin Barković, dr. Miroslav Karschulin, dr. Marko Mohaček, prof. Miroslav Wein). Novi odbori, upravni i uređivački, daju časopisu novo ime "Kemijski vjestnik", ali su istaknuli da žele sačuvati neprekidnost u izlaženju i iz istog su razloga ostavili i staro ime "Arhiv za kemiju i tehnologiju". Zbog toga su odjednom izdana dva godišta u jednom svesku. Treba naglasiti da su i urednik i uređivački odbor jasno istaknuli želju da to bude ne samo glasilo HKD već i reprezentativno glasilo svih hrvatskih kemičara. Svjesni da vrijednost, opseg i ugled lista ovisi o suradnji i suradnicima, pozvali su sve kolege kemičare da pošalju svoje radove i priloge u tada jedini hrvatski kemijski časopis, nastojeći da postane ogledalo nastojanja hrvatskih kemičara na polju čiste i primijenjene kemije.³ Kasnije se pokazalo da u ratnim prilikama to ipak nije bilo moguće ostvariti. Premda je na impresumu časopisa naznačeno da on izlazi tromjesečno, izašla su samo dva sveska koja su pokrila godine 1941./42. i 1943. i odnosna godišta 15/16 i 17, a 1944. i 1945. časopis uopće nije izašao. Sljedeće, 18. godište izašlo je tek nakon rata 1946., ali sada pod imenom "Arhiv za kemiju", ponovno s urednikom Stankom Miholićem. Otud slijedi da je "Kemijski vjestnik (Arhiv za kemiju i tehnologiju)" bio i idejni prethodnik današnjeg časopisa "Kemija u industriji".

Početak rada uredništva nije bio jednostavan. Premda je urednički posao završen u prosincu 1942., izlaženje se zategnulo zbog zakonske odredbe o hrvatskom jeziku koja je u svojoj provedbenoj naredbi od 27. lipnja 1942. propisivala da svi tekstovi moraju biti napisani prema "korienskom pravopisu", a gotovo svi primljeni tekstovi bili su pisani fonetskim pravopisom. I kad se činilo da je sve savladano, došle su intervencije cenzure.

Dva dana nakon što je izabran za urednika, 22. rujna 1942., Deželić je primio pismo Nikole Pšenice s priloženim rukopisom "Dr. Lavoslav Ružička, boravak velikog učenjaka u Zagrebu od 15. – 20. ožujka 1940." Rukopis je imao opseg od 37 strojem pisanih stranica. Dr. Pšenica u pismu izričito navodi: "Korekturu sloga spreman sam osobno obaviti, te izjavljujem, da nikako ne pristajem na kakav god stilistički ili jezični ispravak u tekstu ili kako god smanjenje ili nadopunu." Pšeničin članak odnosio se na veliku proslavu dodjele Nobelove nagrade dr. Lavoslavu Ružički – prvom Hrvatcu nobelovcu – u Zagrebu 1940., koja je, po ocjeni tadašnjeg tiska i kasnijih prikaza, bila najveća kulturna priredba ikada do tada održana u Zagrebu, a i u Hrvatskoj,⁴ za koju je prof. dr. Krešimir Balenović istaknuo "Bio je to rijetki zvjezdani trenutak

Hrvatske između dvije tmine.”⁵ Taj je članak bio tim više značajan, jer je dr. Pšenica, rođeni Vukovarac kao i Ružička, tada na dužnosti predsjednika HKD, bio osobito zaslužan za ostvarenje ove značajne općehrvatske manifestacije koja je pobudila golem interes javnosti i koja je mobilizirala sve najznačajnije hrvatske kulturne institucije da se pridruže organiziranju Ružičkina dolaska u Zagreb.

Nakon što je, u skladu s tadašnjim propisima, cjelokupni za tisak pripremljen materijal “Kemijskog vjestnika” poslan na uvid vlastima, na adresu HKD, na ruke dr. Mladena Deželića, iz Glavnog ravnateljstva za promičbu u Ministarstvu narodne prosvjete NDH, sa žigom Novinskog odsjeka Državnog izvještajnog i promičbenog ureda kod Predsjedništva vlade NDH, stigao je dopis broj 786/43 od 25. veljače 1943. koji se odnosi na članak dr. Pšenice i kojeg sadržaj navodimo u cijelosti u izvorniku:

“Hvalevriedna je misao, da se napravi sustavni prikaz boravka L. Ružičke u Zagrebu, ali u tom prikazu ima stvari, koje cenzura u sadašnjim ratnim prilikama ne može propustiti i radi toga molimo naslov, da sam pisac udesi svoj prikaz tako, da bi izostala imena ljudi, koji su uklonjeni iz javnog hrvatskog života i sva ona mjesta, gdje se iztihu pacifističke i ine misli, koje bi u sadašnjim ratnim prilikama na neke ljude mogle neugodno djelovati, a možda bi nam se zamjerilo i sa strane naših saveznika.

Prema svemu tome vaš hvalevriedni trud dolazi u nezgodno ratno vrijeme, kad su političke i ine strasti vrlo jake, pa treba biti posebno suzdržljiv, tako da ne može biti dozvoljeno ono što bi se moglo tiskati u vrijeme mira.

Mislimo da ćete uvidjeti da se ovdje ne radi o zadiranju u znanost, nego se radi o političkoj cenzuri, te da ćete nam izmijenjeni članak što prije poslati na cenzuru.

Za Poglavnika i dom spremni!

Prilog: Rukopis

Nadzornik:
Hasan Šuljak (v. r.)”
(Žig)

Nije sačuvana nikakva druga bilješka o reakciji autora Pšenice, mogućim kontaktima s navedenim uredom prije tiska, ali se iz tiskanog članka vidi da je Pšenica ipak bio prisiljen odustati od prvotnog zahtjeva da ne pristaje na bilo kakve izmjene u članku. U Deželićevom arhivu nema originala članka, pa nije poznato kakve je sve izmjene autor unio. Ipak se usporedbom novinskih članaka iz doba Ružičkinog boravka u Hrvatskoj te objavljenog teksta⁶ može ustanoviti da je izostavljeno spominjanje bilo kojeg od dužnosnika tadašnjih vlasti. Program boravka obuhvatio je prije predavanja posjete banu dr. Šubašiću, nadbiskupu dr. Stepincu, rektoru Sveučilišta dr. Živkoviću, predsjedniku HSS-a dr. Mačeku, predsjedniku Akademije dr. Bazali i povjereniku za grad Zagreb Mati Starčeviću. U objavljenom članku dr. Pšenice stoji ovo: “Do podne 16. ožujka 1940. posjetio je Dr. L. Ružička nadbiskupa, gradskog povjerenika, te rektora sveučilišta Dra. Živkovića, koji je bio njegov školski drug u osječkoj gimnaziji.” Nakon toga još je opisan posjet Akademiji (ali bez “jugoslavenskog” predikata koji je tada još postojao, ali se i u tisku 1940. već vidljivo izostavljao), tekst završava ovako: “Time su bili završeni posjeti predstavnicima hrvatskog javnog života i predstavnicima znanosti.” Izostavljeni su, dakle, dr. Šubašić, tada već u emigraciji u Velikoj Britaniji, i u Kupincu internirani dr. Maček, te podatak da je Ružička posjetio i dužnosnike tadašnjih vlasti. Nađu li se, možda, u arhivu HKD i redakcijski materijali iz onoga doba te navedeni Pšeničin rukopis, mogla bi se i temeljitije usporediti cenzurirana tiskana verzija s originalnim tekstom, da se ustanovi koje je “pacifističke i ine misli” članak sadržavao.

I kad je izgledalo da je cenzura obavila svoj posao, došlo je do još jedne intervencije. Pšenica je bio napisao za rubriku “Prikazi i bilješke” još i člančić “Nobelove nagrade”. Urednik Deželić dodao je još i popis naslovljen “Nobelove nagrade za kemiju”. Taj popis sadrži imena svih dobitnika nagrade od 1901. do 1941. (navedeno je da nagrade za 1940. i 1941. nisu podijeljene), a potpisan je inicijalima “S. D.” Budući da mi je poznato, a i u Deželićevim memoarima je zapisano da mu je u ono doba u mnogim tehničkim poslovima, osobito u pisanju na strojopisu, pomagala supruga Sofija Deželić, može se pretpostaviti da je ona sastavila taj tekst, tako što je prevela neki postojeći popis nobelovaca na hrvatski jezik i priredila ga za tisak. Taj je tekst sačuvan u izvorniku iz kojega je složen za tisak. Pšeničin članak s popisom nosilaca Nobelove nagrade za kemiju, premda u prijelomu sloga numeriran kao stranice 134-137, cenzura je izbacila, ali ga je urednik dr. Deželić sačuvao. U počast prvom predsjedniku Hrvatskog kemijskog društva dr. Nikoli Pšenici taj se članak objavljuje kao prilog ovom članku (s današnjim pravopisom), uz fotokopiju prve stranice s bilješkom urednika.

Razloge za zakašnjelu cenzorsku intervenciju možemo tražiti u činjenici da se netko tek kasnije sjetio da bi objavljivanje popisa nobelovaca moglo izazvati “zamjerke saveznika” vladajućeg režima u NDH. Dok se u traženju revizije Pšeničinog članka htjelo izbrisati podatke o imenima političkih protivnika, ali i osigurati da se ne navode “pacifističke i ine misli”, kasnije su se pobojali da bi i podaci o Nobelovim nagradama mogli biti režimu neugodni. Naime, u popisu “Nobelove nagrade za kemiju” koji je zabranjen za objavljivanje osam završnih redaka izgleda ovako:

*“Nagrada za 1938.: podijeljena je 1939. prof. R. Kuhnu, Hei-
delberg za radove o karotinoidima i vitaminima (nagrada odklo-
njena).*

*1939.: polovica prof. A. F. J. Butenandtu, Berlin za radove oko sek-
sualnih hormona (nagrada odklonjena), polovica prof. L. Ružički,
Zürich za radove o polimetilenima i višim terpenskim spojevima.*

1940.: nagrada nije podijeljena.

1941.: nagrada nije podijeljena.”

Poznato je da je, nakon što je Nobelova nagrada za mir za 1935. podijeljena Nijemcu Carlu von Ossietzkom, koji je kao mučenik zbog svojih pacifističkih ideja u to vrijeme bio zatočen u koncentracijskom logoru, Adolf Hitler isprva tražio da Ossietzky odbije primiti nagradu, a kad je on to odbio, zabranio je svim njemačkim državljanima u budućnosti primiti nagradu. Pod tu su zabranu potpali Richard Kuhn 1938., Adolf Butenandt 1939., kad ju je podijelio s Lavoslavom Ružičkom, te Gerhard Domagk (Nobelova nagrada za fiziologiju i medicinu) 1939. Sva su trojica bila izložena strahovitim pritiscima da se odreknu nagrade, a Domagk, koji se odmah usudio Nobelovom komitetu zahvaliti za nagradu, bio je čak uhićen. Tri i pol godine nakon sloma Njemačke, 1948., ustanovljene su sve okolnosti pod kojima je nagrada “otklonjena”, te je Nobelov komitet svoj trojici naknadno ispostavio medalje i diplome.⁷

Kako nakon svega komentirati sve što se dogodilo prikazom boravka našeg slavnog nobelovca Lavoslava Ružičke u Hrvatskoj prije više od šezdeset godina? Danas, na početku 21. stoljeća, čini nam se uistinu nevjerojatnim da se u tako benignim tekstovima, kao što su gotovo isključivo faktografski članci dr. Pšenice i popis Nobelovih nagrada, mogu naći razlozi za političku cenzuru. No ipak nam povijest kazuje da ima razdoblja kad znanost i kultura uopće mogu biti opasni za neke režime. Premda se uvijek i opet u takvim režimima povjeruje da je moguće neke događaje i činjenice prešutjeti ili falsificirati, kad-tad istina izade na vidjelo. Zbog znanstvene etike i trajne potrebe za slobodom informiranja dobro je podsjetiti se na negativna iskustva iz naše prošlosti, osobito od početka četrdesetih do početka devedesetih godina prošlog stoljeća.

Literatura

1. *Cenzura*, u: *Hrvatska enciklopedija*, Zagreb, 2000., svezak 2, str. 488–499.
2. B. M., *Djelatnost i pravila Hrvatskoga kemijskog društva*, u: *Znanost u Hrvata: prirodoslovlje i njegova primjena*, Katalog izložbe u Muzejsko-galerijskom centru, Klovičevi dvori u Zagrebu, lipanj – listopad 1996. svezak 2., str. 205.
3. Uredništvo (Kemijskog vjestnika), *Kemijski vjestnik (Arhiv za kemiju i tehnologiju)* 15–16 (1941–1942) 6.
4. Đ. Deželić, *Lavoslav Ružička – prvi hrvatski nobelovac. Kako je Hrvatska dočekala svojeg prvog nobelovca 1940. godine*,

Hrvatska književna revija "Marulić", 34 (2001) 1116–1123.

5. K. Balenović, Lavoslav Ružička: Stara domovina i kemija u Hrvatskoj od 1918. do 1988., Rad JAZU, Knj. 443, Kemijske znanosti Sv. 7 (1989) 131–197.
6. N. Pšenica, *Boravak prof. dra. Lavoslava Ružičke u Zagrebu od 15. do 20. ožujka 1940.*, *Kemijski vjestnik (Arhiv za kemiju i tehnologiju)* 15–16 (1941–1942) 92–126.
7. Richard Carstensen, *Richard Kuhn*, u: *Via Triumphalis – Nobelpreisträger im Kampf gegen den Tod*, Wilhelm Andermann Verlag, München-Wien 1954., str. 264.

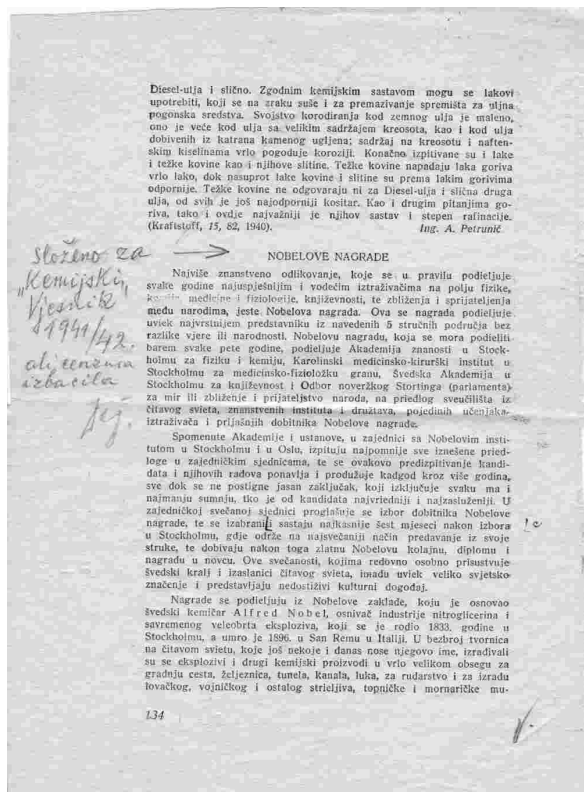
Nobelove nagrade

Najviše znanstveno odlikovanje koje se u pravilu podjeljuje svake godine najuspješnijim i vodećim istraživačima na polju fizike, kemije, medicine i fiziologije, književnosti, te zblizenja i prijateljstva među narodima jeste Nobelova nagrada. Ova se nagrada podjeljuje uvijek najvrstnijem predstavniku iz navedenih 5 stručnih područja bez razlike vjere ili narodnosti. Nobelovu nagradu, koja se mora podijeliti barem svake pete godine, podjeljuje Akademija znanosti u Stockholmu za fiziku i kemiju, Karolinski medicinsko-kirurški institut u Stockholmu za medicinsko-fiziološku granu, Švedska akademija u Stockholmu za književnost i Odbor norveškog Stortinga (parlamenta) za mir ili zblizenje i prijateljstvo naroda, na prijedlog sveučilišta iz čitavog svijeta, znanstvenih instituta i društava, pojedinih učenjaka, istraživača i prijašnjih dobitnika Nobelove nagrade.

Spomenute akademije i ustanove, u zajednici sa Nobelovim institutom u Stockholmu i u Oslu, ispituju najpompnije sve iznesene prijedloge u zajedničkim sjednicama, te se ovakovo predispitivane kandidata i njihovih radova ponavlja i produžuje kadgod kroz više godina, sve dok se ne postigne jasan zaključak koji isključuje svaku ma i najmanju sumnju tko je od kandidata najvrjedniji i najzaslužniji. U zajedničkoj svečanoj sjednici proglašuje se izbor dobitnika Nobelove nagrade, te se izabranici sastaju najkasnije šest mjeseci nakon izbora u Stockholmu, gdje održa na najsvеча-niji način predavanje iz svoje struke, te dobivaju nakon toga zlatnu Nobelovu kolajnu, diplomu i nagradu u novcu. Ove svečanosti, kojima redovno osobno prisustvuje švedski kralj i izaslanici čitavog svijeta, imaju uvijek veliko svjetsko značenje i predstavljaju nedostiživi kulturni događaj.

Nagrade se podjeljuju iz Nobelove zaklade, koju je osnovao švedski kemičar Alfred Nobel, osnivač industrije nitroglicerina i savremenog veleobrtne eksploziva, koji se je rodio 1833. godine u Stockholmu, a umro je 1896. u San Remu u Italiji. U bezbroj tvornica na čitavom svijetu, koje još nekoje i danas nose njegovo ime, izrađivali su se eksplozivi i drugi kemijski proizvodi u vrlo velikom opsegu za gradnju cesta, željeznica, tunela, kanala, luka, za rudarstvo i za izradu lovačkog, vojničkog i ostalog streljiva, topničke i mornaričke municije i eksplozivnih naprava i mina, te eksploziva za sve tehničke potrebe. Brzu izgradnju cesta, tunela i željeznica na čitavom svijetu, po najneprohodnijim brdovitim krajevima, omogućili su u zadnjih pet desetljeća baš eksplozivi, koji namodrećuju ogromni broj radne snage i troškove ručnog rada, a koje bi izvedbe bile uopće neprovedive bez eksploziva. U svom glasovitom testamentu od 27. studena 1895. odredio je točno Alfred Nobel kako se imadu upotrebljavati kamati iz prihoda njegove zaklade koja danas prelazi milijarde kuna. Po jedna petina tih prihoda otpada na Nobelpriset i Kemi, Nobelpriset i Fysik, Nobelpriset i Fysiologi och Medicin, na književnost i na zasluge za svjetski mir. U zadnja tri desetljeća rijetko se je podjeljivala nagrada za mir, dok su se nagrade za kemiju, fiziku i medicinu redovitije podjeljivale i to počam od početka upotrebe zaklade t. j. od 1901.

Obzirom na nosioca Nobelove nagrade uživa Nobelova nagrada u čitavom svijetu najveći ugled, te znači ne samo najveću počast i

priznato najviše znanstveno odlikovanje, već označuje ujedno i osobu, koja je zadužila na trajni način ljudski napredak i ukupno čovječanstvo. Sjetimo se samo na primjer nekih imena, dobitnika Nobelove nagrade, koja će svijetliti najkasnijim pokoljenjima ljudskog roda, za kemiju: Van't Hoff (1901.), Emil Fischer (1902.), Arrhenius (1903.), Ramsay (1904.), Rutherford (1908.), Ostwald (1909.), Marie Curie (1911.), Willstaetter (1915.), Haber (1918.), Nernst (1920.), Bosch (1931.), Bergius (1931.), Irene Curie (1935.); zatim za fiziku: Röntgen (1901.), P. i M. Curie (1903.), Marconi (1909.), Van der Waals (1910.), Planck (1918.), Bohr (1922.), De Broglie (1929.); za medicinu i fiziologiju: Behring (1901.), Koch (1905.), Ehrlich (1908.), Wagner-Jauregg (1927.), Szent-Györgyi (1937.), itd., pa vidimo, da su dobitnici Nobelove nagrade udarili temelje današnjem znanstveno-tehničkom i medicinsko-fiziološkom napretku čitavog čovječanstva. Između 40 istraživača dobitnika Nobelove nagrade za kemiju, nalazi se i jedan Hrvat, Dr. Ing. Lavoslav Ružička, sada profesor Savezne Visoke tehničke škole u Zürichu, koji je ime svog rodnog mjesta Vukovara i svoje domovine proslavio čitavim svijetom.

Dr. ing. N. Pšenica